

УДК 334.734:631.115.8

Ушкаренко Ю.В.

*доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри економічної теорії
Херсонського державного університету***ЕКОНОМІЧНА ПРИРОДА ТА СОЦІАЛЬНА МІСІЯ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ****ECONOMIC AND SOCIAL MISSION NATURE
OF AGRICULTURAL COOPERATION: THEORETICAL ASPECTS****АНОТАЦІЯ**

У статті визначено етапи розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні. Обґрунтовано двоїсту сутність кооперації, з одного боку, як загальна форма організації праці, а з іншого – як специфічна форма організації суспільного виробництва. Наведено авторське бачення поняття «кооперація».

Ключові слова: сільськогосподарська кооперація, кооперація, кооперативні відносини, принципи, інфраструктура.

АННОТАЦИЯ

В статье определены этапы развития сельскохозяйственной кооперации в Украине. Обоснована двойственная сущность кооперации, с одной стороны, как общая форма организации труда, а с другой – как специфическая форма организации общественного производства. Приведено авторское видение понятия «кооперация».

Ключевые слова: сельскохозяйственная кооперация, кооперация, кооперативные отношения, принципы, инфраструктура.

ANNOTATION

The stages of development of agricultural cooperation are certain in Ukraine. Ambivalent essence of co-operation is reasonable, from one side, as a general form of organization of labour, and from other – as a specific form of organization of public production. The analysis contained in articles authors' view the concept of «cooperation».

Keywords: agricultural cooperation, cooperation, cooperative relationships, principles and infrastructure.

Постановка проблеми. Вивчення природи будь-якого явища або процесу передбачає розгляд його генези й еволюції, вивчення сутнісних ознак, що визначають його унікальність. Кожне економічне явище виникає за певних історичних обставин, за наявності необхідних передумов, у відповідності з часом та місцем. Це цілком стосується і кооперації.

Термін «кооперація» походить від лат. *cooperatio*, що означає співробітництво (*co* (*cum*) – спільно, заодно, *opus* (*operis*) – робота, праця). Споконвічно даним терміном позначали просту співпрацю. У сучасному розумінні кооперація становить сукупність організаційно оформлених добровільних об'єднань взаємодопомоги громадян та юридичних осіб для досягнення загальних цілей у різних галузях економічної діяльності. Під кооперацією слід розуміти суспільні відносини між окремими товаровиробниками або підприємствами, які виявляються в об'єднанні їхніх зусиль у процесі виробництва. Крім того, дане поняття широко використовується у значенні форми організації праці, за якої люди сумісно беруть участь в

одному й тому чи в різних, але взаємопов'язаних між собою процесах праці [1, с. 331].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми розвитку сільськогосподарської кооперації досліджуються вченими протягом тривалого часу. Вони перебували у фокусі наукових інтересів О. Анциферова, І. Ємельянова, П. Кропоткіна, Р. Оуена, С. Подолинського, М. Туган-Барановського, Ф. Райффайзена, Ш. Фур'є, О. Чайнова та ін. Питанням розвитку сільськогосподарської кооперації в аграрному секторі національної економіки присвятили свої дослідження вітчизняні економісти-аграрники, серед яких найсуттєвіший внесок зробили В. Гончаренко, Ф. Горбонос, Ю. Губені, В. Зіновчук, П. Канінський, О. Крисальний, М. Малік, В. Месель-Веселяк, О. Могилейко, Л. Молдаван, О. Онищенко, А. Пантелеймоєнко, П. Саблук та ін. Сучасні дослідники, спираючись на фундаментальні принципи кооперації і розвиваючи їх відносно теперішніх умов, обґрунтували концептуальні підходи й напрями відродження кооперації.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значну кількість наукових публікацій із проблем розвитку сільськогосподарської кооперації, питання кооперативної теорії та практики залишаються дискусійними і потребують подальшого вивчення, що є закономірним, враховуючи багатогранність цієї господарської форми. Це зумовило необхідність проведення окремого дослідження.

Мета статті полягає у визначенні етапів розвитку кооперації в Україні та обґрунтуванні сутності сільськогосподарської кооперації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Початок розвитку кооперативних відносин в Україні пов'язують зі скасуванням кріпацтва в 1861 р. Це започаткувало тривалий і складний процес формування українського селянина як юридично й економічно незалежного власника. Узагальнення історичного досвіду різних форм кооперації в сільському господарстві України дає змогу виділити певні етапи її розвитку (табл. 1).

Формування наукової концепції кооперації з урахуванням особливостей, властивих сучасним

Таблиця 1

Етапи розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні

Часові межі	Характеристика етапу	Значення етапу для сучасних українських умов
Початок 1870-х – кінець 1890-х років	Період зародження сільськогосподарської кооперації в Україні	Характерні спроби практичного втілення теорії кооперативного будівництва, запозиченої переважно з країн Західної Європи. Селяни переконалися, що кооперативна форма організації праці має певні переваги над іншими формами і може успішно розвиватися в умовах українського села.
Кінець 1890-х років – 1917–1918 рр.	Період поширення сільськогосподарської кооперації. Поява спеціалізованих сільськогосподарських кооперативів та кооперативних спілок	У цей період кооперація в сільському господарстві стала масовою, засновано перші кооперативні спілки (союзи) на території України. Характерним для цього періоду було і те, що в сільському господарстві виникли спеціалізовані кооперативи, оскільки для першого періоду були характерні кооперативи універсальні, тобто займалися всім комплексом сільськогосподарських робіт. Революція 1905 р., а особливо земельна реформа Столипіна, сприяли розвитку сільськогосподарської кооперації, яка була покликана обслуговувати численні хутірні господарства, що масово виникали в той час.
1917–1918 рр. – початок 1930-х років	Період найбільшого розвитку, а далі занепаду і знищення сільськогосподарської кооперації	Це був період найбільшого розвитку сільськогосподарської кооперації, однак його завершення співпало з тими негативними процесами, які призвели до розвалу і занепаду системи сільськогосподарської кооперації. Характерним для цього періоду було видання великої кількості нормативних актів. Доба «воєнного комунізму» (1919–1921 рр.) спинила ріст і навіть викликала деякий занепад кооперації. Незважаючи на те що політика «воєнного комунізму» була певним чином виправданою, кооперація була доведена практично до безнадійного стану. Виходом із такого становища було проголошення непу, який прийшов на зміну «воєнному комунізму» і за часів якого українська кооперація знову досягла нечуваного розвитку. Період з 1922–1923 по 1927–1929 рр. можна назвати періодом розквіту української сільськогосподарської кооперації, який характеризується створенням необхідних економічних умов, високим рівнем правової регламентації.
Період між двома світовими війнами	Розвиток сільськогосподарської кооперації на західноукраїнських землях	Після завершення Світової та Українсько-польської війни відродилася лише українська кооперація Галичини. Завдяки вмілому керівництву та самовідданості членів кооперативів їй удалося зміцнити національну економіку, витримати колонізацію та лихоліття світової економічної кризи. В умовах авторитарно-мовіністичного політичного режиму Румунії українська кооперація в Буковині розпалась. Натомість в Закарпатті, де до Першої світової війни національного кооперативного руху не існувало, національну кооперативну систему все ж удалося сформувати, об'єднавши кооперативи українців навколо Крайового Дружнього союзу.
Початок 1930-х – кінець 1980-х років	Період примусової колективізації, одержавлення і укрупнення колгоспів	У 1980-х роках кооперація втратила ознаки самоврядного, добровільного об'єднання для самопомогі та самозахисту населення і потрапила під жорсткий партійно-державний контроль. Влада припинила діяльність кредитних, страхових, житлово-орендних та міських споживчих кооперативів і націоналізувала їхнє майно. Пайовики не отримали від держави жодної компенсації. У результаті «масової колективізації» переважну більшість сільського населення примусово об'єднали в так звані «колективних господарств». Колгоспи стали в соціалістичній державі основним виробником сільськогосподарської продукції.
Початок 1990-х років	Відродження національного кооперативного руху	Реальний шанс відродити національний кооперативний рух з'явився з проголошенням політичної незалежності України. Протягом 1990-х років для цього в країні сформувалися майже всі передумови. Населення все ширше знайомиться з кооперативною ідеєю.
Із 1997 р. і по теперішній час	Сучасний період розвитку сільськогосподарської кооперації	Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17 липня 1997 р. уможливив реорганізацію політичних колгоспів та створення обслуговуючих об'єднань фермерських господарств і селян. Законом України «Про кооперацію» від 10 липня 2003 р. кооперативи визнано економічно незалежними, самоврядними та соціально орієнтованими об'єднаннями фізичних і/або юридичних осіб, з'явилися широкі можливості для розвитку всіх видів кооперації. В Україні утворено єдину національну кооперативну систему.

Джерело: власні дослідження

умовам, багато в чому залежить від сформованого теоретичного середовища. В Європі першими теоретиками кооперації були Дж. Беллерс, П. Корнеліус ван Плокхой, письменник Д. Дефо, який підготував перші проекти споживчих товариств і позичково-видаткової каси.

Особливо наблизився у своїх творах до пізніших уявлень про кооперації французький письменник-романіст Н. Ретиф де ля Бретон. Водночас незалежно від цих ідей робітники, ремісники, селяни об'єднувались для співпраці, керуючись як практичними, так й ідеалістичними міркуваннями.

Загально визнаним родоначальником як практичної кооперації, так і кооперативної думки вважають Роберта Оуена. В його виступах слово «кооперація» вперше було застосовано в тому розумінні, в якому вживають зараз [2, с. 8]. Незважаючи на те що ідеї Р. Оуена залишалися ідеями утопічного соціалізму, у них знайшли відображення зародки сучасної кооперації та її основних принципів: добровільності членства, рівноправності, виборності керівництва, самоврядування [3, с. 33].

Реально теорію сучасної кооперації почали розвивати учні та послідовники Р. Оуена. Зокрема, у системі поглядів Ш. Фур'є закладено принципові основи колективного землеробства, вони є більш аргументовані. Особливою актуальністю вирізнялися його ідеї щодо переваги кооперативної праці над найманою, необхідності зробити кооперацію доступною для всіх прошарків населення, можливості зближення виробників та споживачів і, як наслідок, усунення зайвих посередників [3, с. 12].

Великий внесок у вивчення розвитку сільськогосподарської кооперації зробив російський економіст-аграрник О. Чайнов. Ним були сформульовані основні положення про методи і форми кооперації та їх поєднання, пріоритетність людського фактора в сільськогосподарському виробництві. Вчений обґрунтував демократичну сутність кооперації і створення кооперативних структур за бажанням та ініціативою учасників, рівноправність усіх їхніх членів, зацікавленість у роботі, демократичну відповідальність.

О. Чайнов розробив теорію трудового селянського господарства, запропонувавши оптимальний організаційно-виробничий план розвитку сімейних колективів у землеробстві, тваринництві, садівництві й інших видах діяльності з урахуванням традицій і накопиченого досвіду. Селянське сімейне господарство вчений розглядав як живий і стійкий організм, що є складовою частиною єдиної системи народного господарства [4, с. 148].

Кооперацію він уважав основою соціально-економічного розвитку сільського господарства і підкреслював, що її успіх залежить від стану матеріально-технічної бази, її перетворення, тобто від економічної функції кооперації, яка передбачає об'єднання матеріально-технічних

ресурсів окремих господарств в одне ціле, що сприяє більш раціональному й ефективному їх використанню. За словами О. Чайнова, кооперація виконує ті функції виробничо-господарської діяльності, які є нерентабельними в окремо взятому селянському господарстві, вони повинні виконуватись на вертикальній основі, це – переробка, збут, постачання. Отже, О. Чайнов виступав за всебічний розвиток сільськогосподарської кооперації. Навіть нині його ідеї досить актуальні, зокрема щодо створення на кооперативних засадах переробних підприємств на селі [5, с. 211].

В Україні кооперативна думка потужно представлена науковими працями С. Бородаєвського, М. Левитського, М. Туган-Барановського, Б. Мартоса та багатьох інших теоретиків і організаторів кооперативного руху [6–9; 14]. М. Туган-Барановський узагальнив історичний досвід розвитку сільськогосподарської кооперації Росії і країн Західної Європи, зробив важливий висновок стосовно соціально-економічної сутності кооперації, яка полягає в самостійності та самодіяльності кооперативних підприємств. При порушенні цих умов організації кооперативного підприємства втрачається сама суть кооперації. У своїх публікаціях учений застерігав від втручання держави в кооперацію і доводив, що надання допомоги кооперації з боку держави є доцільним за умови, що ця допомога не матиме впливу на свободу і самодіяльність розвитку кооперації.

У своїх дослідженнях М. Туган-Барановський дійшов висновку, що забезпечення добровільності й особистої зацікавленості учасників кооперації у високоефективній діяльності кооперативних організацій має важливе значення. При цьому слід раціонально поєднувати особисті, приватні інтереси кожного члена кооперативного формування із суспільними інтересами. Для того щоб усе це здійснити на практиці, тобто поєднати інтереси, потрібно мати відповідний соціально-економічний механізм, який так і не був сформований за час існування колективного ладу. М. Туган-Барановський зазначав: для того щоб краще зрозуміти соціально-економічну природу кооперації, потрібно пам'ятати, що кооперація на відміну від капіталістичного господарства виникла не в процесі стихійного розвитку господарства, а цілком штучно. Капіталізм, за його словами, виник «природно». Люди бачили, що ті господарські форми, які існують, не можуть задовольнити їхніх потреб у підвищенні ефективності власних господарств. Як результат, старі форми розорювались, на терені яких і виник капіталізм [8, с. 67]. За твердженням ученого, соціально-економічна сутність сільськогосподарської кооперації виражається тим, що вона значно підвищує продуктивність селянського господарства та збільшує його можливість до конкурентної боротьби з великими монополістами, які є в сільському господарстві [9, с. 251].

Отже, сільськогосподарська кооперація не послаблює, а підсилює селянські господарства, тому що розвиток різних форм кооперативної взаємодопомоги веде до того, що селянські господарства отримують додаткові джерела сили [9, с. 294].

М. Левитський, який був творцем ідеї та засновником першої в Україні хліборобської артілі, вважав, що «кооперація є найліпше і найкраще виявлення людського генія в межах соціально-економічного будівництва» [10, с. 192–193]. Він закликав дрібних селянських власників до гуртового господарювання на основі добровільності, не допускаючи навіть тіні примусу. Призначення кооперації вбачав у «відродженні самостійної України». Вчений був переконаний, що кооперація врятує український народ від експлуатації, поліпшить його добробут, культурний рівень. Хліборобські артілі допоможуть селянам орендувати і навіть купувати землю, передадуть в їхні руки збут продукції, навчать селян взаємної пошани і любові [10, с. 193].

Потреби розвитку кооперативного руху висунули діячів-кооператорів різноманітного таленту, масштабів мислення й організаційних здібностей. До таких економістів можна віднести Б. Мартоса. Його відомою працею була «Теорія кооперації», написана й уперше видана у 1923–1924 рр. У роботі йдеться передусім про причини необхідності створення кооперативних об'єднань на селі. На підставі ґрунтовного аналізу успішного, прибуткового виробництва зроблено висновок, що єдиною формою такого виробництва, «котре за своєю суттю спрямоване не на визиск працюючих, а, навпаки, на плекання особистості, максимально можливе задоволення її матеріальних та духовних потреб, як і її правової захищеності, є кооперація» [14, с. 21].

Теорія сільськогосподарської кооперації займає одне з важливих місць й у працях сучасних учених, хто прагне пов'язати відродження кооперації з сьогоденними вимогами, які формують ринкові відносини. Визначення кооперації як «...процесу добровільного об'єднання зусиль і ресурсів суб'єктів, зацікавлених у досягненні певних соціально-економічних результатів, які можливо отримати лише або швидше – за допомогою групових дій» дає В. Зіновчук [11, с. 25]. З його дослідження випливає, що лише цілеспрямовані дії групи суб'єктів, об'єднаних спільним економічним інтересом, складають суть процесу кооперації. Дослідник вважає, що визначення кооперації відображає її подвійну природу, кооперація – занадто широке поняття, яке охоплює величезний спектр групових дій. Посилаючись на те, що існує кооперація праці, кооперація виробнича, міжгосподарська, міжгалузєва, міжрегіональна і навіть міжнародна, В. Зіновчук визнає, що не кожна взаємодія вважатиметься кооперацією, а лише та, що припускає існування регулярних, організованих і цілеспрямованих групових дій економічного характеру [11, с. 26]. Автор має

на увазі встановлення та реалізацію виробничих чи економічних взаємовідносин. Слід погодитися з його думкою, що дотепер існує проблема пошуку такої дефініції кооперації, яка б дала можливість будь-яку кооперативну організацію ідентифікувати, визначити відмінності від інших типів господарських товариств.

Прихильником розгляду кооперації як процесу є також В. Гончаренко. Проте він вважає, що це значення застосовується лише тоді, коли вживаються такі поняття, як «кооперація праці», «кооперування», «міжгосподарська кооперація» та ін. [12, с. 12]. Інше значення надає дослідник поняттю «кооперація», коли розглядає її як організаційну форму. Він вважає, що кооперація застосовується для позначення сукупності специфічних її організаційно-правових форм, що мають назву «кооперативи». Якщо це сільськогосподарські кооперативи, то це є сільськогосподарська кооперація; кредитні – кредитна кооперація; споживчі – споживча кооперація тощо [12, с. 12]. В. Гончаренко вважає, що термін «кооперація» застосовується для означення як самого процесу співпраці людей, так і її історичної організаційно-правової форми – кооперативу [12, с. 13].

Вагомий внесок у відродження наукової школи кооперації в Україні зроблено М. Маліком. Ним визначено роль кооперації у формуванні вертикальних інтеграційних структур і підприємницького середовища в аграрному секторі, обґрунтовано виділення різних типів кооперативів відповідно до організаційного статусу; застосування кооперативної ідеї в реструктуризації колективних підприємств; посилення соціальної функції сільськогосподарської кооперації [13, с. 166].

Проаналізувавши визначення видатних учених пропонуємо своє бачення кооперації: кооперація становить систему кооперативів, їх спілок, об'єднань, асоціацій, а також створених ними інших господарських організацій і виступає як форма сумісної господарської діяльності виробників в одному чи різних, але взаємозв'язаних процесах праці або виробництва, чи в цілях досягнення економічних результатів, чи задоволення своїх соціальних та економічних інтересів, які важко чи неможливо досягнути за індивідуальної діяльності». Це визначення достатньою мірою розкриває сутність кооперації і може знайти застосування в науковій сфері.

Розвиток сільськогосподарської кооперації спрямований на виконання двох основних функцій – економічної та соціальної. Економічна функція визначається насамперед підвищенням ефективності виробництва членом об'єднання засобів виробництва, коштів і праці. Другою важливою функцією кооперації є соціальний захист інтересів членів кооперативних формувань. Одній особі не під силу виконувати великий обсяг технологічних операцій та важко купити дорогу і новітню техніку. Шляхом об'єднання в

одну організаційну структуру це стає можливим і дає змогу підвищити раціональність ведення господарства. Об'єднавши матеріально-технічні ресурси, кооператори спільно розпоряджаються ними, і вони належать тільки їм. Учасники кооперації розпоряджаються також і результатами своєї діяльності.

Сільськогосподарська кооперація виступає єдиним ефективним захистом інтересів фермерів від великих монопольних організацій, які збільшують свій контроль шляхом монополізації ринків збуту товарів і цим впливають на виробництво. Проте, створивши кооператив, селяни мають змогу суттєво впливати на ринки. Це виявляється у сфері постачання, переробки та збуту сільськогосподарської продукції.

Для сучасної сільськогосподарської кооперації характерним є підвищення концентрації виробництва, яка вимагає постійного зниження витрат на виробництво одиниці продукції. Процес концентрації виробництва в сільському господарстві тісно пов'язаний зі спеціалізацією виробництва. Високий рівень розвитку концентрації може ефективно використовувати досягнення спеціалізації. Об'єктивною передумовою концентрації у сфері сільськогосподарської кооперації є прагнення її учасників поліпшити результати своєї економічної діяльності, тобто якомога більше знизити витрати на виробництво і максимально збільшити доходи. Відтак, можна стверджувати, що кооперація є одним із важливих факторів, які сприяють концентрації сільськогосподарського виробництва, що, своєю чергою, забезпечує отримання високих результатів сільськогосподарськими виробниками. Тому слід раціонально використовувати переваги спеціалізації у кооперативній сфері, а це, своєю чергою, дасть змогу підвищити концентрацію виробництва до максимально допустимих меж згідно з досягненнями науково-технічного прогресу.

Кооперація набуває істотного значення в розвитку соціальної інфраструктури на селі, сприяє створенню відповідних умов життя для селян. Інтегруючим показником соціальної ефективності є підвищення добробуту, якості життя населення. Відсутність елементів даної інфраструктури в місцях організації сільськогосподарського виробництва приводить до масового відтоку робочої сили, насамперед молоді із сільської місцевості в міста. Великою проблемою є вивільнення надлишкової робочої сили із приватних підприємств, що призводить зростання безробіття в сільській місцевості. Небезпека такого процесу полягає в тому, що він, як правило, не відображається статистично. Розглядаючи дану проблему, слід відзначити, що чи не єдиним шляхом її розв'язання є створення та функціонування сільськогосподарських кооперативів, в яких усі члени повинні бути забезпечені роботою.

Соціальна функція сільськогосподарського кооперативу має зосереджуватися на таких

пріоритетних напрямах, як забезпечення зростання рівня добробуту та якості життя членів кооперативу, розвиток соціальної інфраструктури сільської території, підвищення рівня освіти та культури членів кооперативу. У «Теорії кооперації» при характеристиці культурно-просвітницької діяльності кооперації (робота бібліотек, клубів, медпунктів, шкіл, сплата за навчання сільських дітей у навчальних закладах) Б. Мартос особливо підкреслював, що ця діяльність є не другою, а знаходиться в центрі уваги членів кооперативу та його керівництва [14, с. 19].

Отже, вважаємо, що кооперативи в сільському господарстві слід розглядати не тільки як одну з організаційно-правових форм підприємства. Необхідно враховувати також їхнє соціальне значення для села. Зокрема, при дослідженні суті кооперації І. Буздалов наголосив, що кооперація як форма господарювання і взаємовідносин між людьми в процесі діяльності становить основу демократичних виробничих відносин і надає їм соціально-справедливого характеру [15, с. 7]. Закріплення кваліфікованих кадрів на селі, створення належних умов проживання, економічна ефективність виробництва залежать від забезпеченості кожного кооперативу об'єктами соціальної інфраструктури, які знаходяться на його території.

Висновки. Таким чином, сільськогосподарська кооперація – це соціально-економічне явище в житті людей, де соціальна й економічна сторони є взаємозалежними і взаємодоповнюючими. Двоїста сутність кооперації визначається певними характерними ознаками. З одного боку, кооперація характеризується як загальна форма організації праці, а з іншого – як специфічна форма організації суспільного виробництва.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Словарь иностранных слов / Под ред. И.В.Лехина, С.М.Локшиной, Ф.Н.Петрова, Л.С. Шаумяна ; изд. 6-е, перераб. и доп. – М. : Советская энциклопедия, 1964. – 784 с.
2. Історія кооперативного руху : [підруч. для кооп. ВНЗ] / С.І. Бабенко, С.Д. Гелей, Я.А. Гончарук [та ін.]. – Львів : Інститут українознавства НАНУ, 1995. – 410 с.
3. Творцы кооперации : сборник / Сост. Л.А.Самсонов. – М. : Московский рабочий, 1991. – 94 с.
4. Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство: Избранные труды / А.В. Чаянов. – М. : Экономика, 1989. – 492 с.
5. Чаянов А.В. Организация крестьянского хозяйства / А.В. Чаянов – М. : Кооп. изд-во, 1925. – 215 с.
6. Туган-Барановський М.І. Політична економія: курс популярний / М.І. Туган-Барановський. – К. : Наук. думка, 1994. – 263 с.
7. Мартос Б. Теорія кооперації / Б. Мартос. – Подєбради, 1923. – 76 с.
8. Туган-Барановський М.І. Соціальні основи кооперації / М.І. Туган-Барановський. – М. : Тип. т-ва И.Н.Кушнерева и К., 1916. – 521 с.

9. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации / М.И. Туган-Барановский ; предисл., коммент. Л.А. Булочкина, Г.Н. Сорвина, Т.П. Субботина. – М. : Экономика, 1989. – 496 с.
10. Гелей С.Д. Теорія та історія кооперації : [підручник] / С.Д. Гелей, Р.Я. Пастушенко – К. : Знання, 2006. – 513 с.
11. Зіновчук В.В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу / В.В. Зіновчук – К. : Логос, 2001.– 380 с.
12. Гончаренко В.В. Кредитна кооперація. Форма економічної самопомоги сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика) / В.В. Гончаренко. – К. : Глобус, 1998. – 330 с.
13. Сільськогосподарська кооперація: суть та проблеми розвитку в Україні / За ред. д.е.н. М.Й. Маліка. – К. : ІАЕ УААН, 1999. – 166 с.
14. Буздалов И.Н. Возрождение кооперации / И.Н. Буздалов – М. : Экономика, 1990. – 197 с.